

UDK 27-423.79:27-23

27-23:27-423.79

27-31

<https://doi.org/10.53745/bs.95.3.7>

Primljeno: 31. 7. 2025.

Prihvaćeno: 4. 9. 2025.

Pregledni rad

Od starozavjetne do novozavjetne nade From Old Testament Hope to New Testament Hope

Domagoj Runje

Sažetak

Budući da se kršćanska Biblija dijeli na Stari zavjet i Novi zavjet, uobičajeno je, kada se obrađuje neki pojam, promatrati ga u tim dvama biblijskim kontekstima uočavajući međusobne sličnosti i razlike. U ovom radu govorimo o pojmu nade tako što donosimo jedan narativ nade koji se provlači kao nit koja povezuje početak i kraj kršćanske Biblije. Počevši od Boga koji se nada i daje nadu samim činom stvaranja, ističu se biblijski likovi koji su na poseban način povezani s Isusom Kristom koji nije samo ispunio svaku nadu, nego je on sam nada. U njemu su ispunjena obećanja koja je Bog dao Abrahamu, dovršeno je djelo oslobođenja koje je povjerio Mojsiju i u njemu je došlo kraljevstvo Božje, kojem je starozavjetni pralik kraljevstvo Davida, čovjeka po Božjem srcu. Uz Abrahama, Mojsija i Davida, istaknuo mjesto ima i pravednik Noa, zahvaljujući kojem je od uništenja potopom spašen ne samo ljudski rod nego i sva druga stvorenja na zemlji. Kršćanski govor o nadi ne postoji bez Krista, utjelovljenog Sina Božjega, koji je umro, uskrsnuo i uzašao na nebo, odakle se kao blažena nada očekuje njegov drugi dolazak u slavi. Tako se u njemu ispunjavaju i Božja obećanja ljudima i Božja nadanja od čovjeka. Sigurna nada utemeljena na Božjim obećanjima u Kristu je ispunjena, ali se i nastavlja i konačno ostvaruje u *novom nebu* i *novoj zemlji*.

Ključne riječi: nada, obećanje, ispunjenje, Krist, Bog, Biblija

Abstract

Given that the Christian Bible is divided into the Old and New Testaments, it is customary, when exploring a particular concept, to examine it within both biblical contexts, observing their similarities and differences. The paper discusses a concept of hope that threads together the beginning and the end of the Christian Bible. Starting with God, who hopes and gives hope through the very act of creation, the author focuses on biblical figures who are distinctively associated with Jesus Christ, who not only fulfilled every hope, but is himself the embodiment of hope. In him, the promises God made to Abraham are fulfilled, the work of liberation entrusted to Moses is

completed, and the Kingdom of God has come, foreshadowed in the Old Testament by the kingdom of David, a man after God's own heart. Alongside Abraham, Moses, and David, a prominent place is also given to the righteous Noah, through whom not only humankind but all other creatures on earth were saved from destruction in the flood. Christian discourse on hope cannot exist without Christ, the incarnate Son of God, who died, rose, and ascended into heaven, from where he is awaited in glory as the blessed hope of his Second Coming. Thus, in him, both God's promises to humanity and God's hopes for humanity are fulfilled. The sure hope founded on God's promises is achieved in Christ, however it also continues and is ultimately realised in the new heaven and the new earth.

Key words: hope, promise, fulfilment, Christ, God, Bible

Uvod

Zbog raznovrsnosti biblijskih knjiga nije jednostavno na sustavan način prikazati što neki pojam znači u Svetom pismu Starog zavjeta i Novog zavjeta. Tako je i s pojmom nade. Ipak, vodeći se načelom sveukupnosti Pisma,¹ čini nam se ostvarivim predstaviti jedan ogledni narativ o nadi koji se proteže kroz čitavu Bibliju, počevši od Knjige Postanka, gdje piše kako je Bog stvorio nebo i zemlju (Post 1,1) do Knjige Otkrivenja, koja govori o novom nebu i novoj zemlji (Otk 21,1). Pritom pojam nade shvaćamo isključivo u pozitivnom smislu, tj. u smislu dobrih i realnih očekivanja, bilo da je riječ o osobnoj nadi pojedinca ili zajedničkoj nadi jednog naroda pa i čitava svijeta. Ne govorimo o lažnoj ili zloj nadi koja je u biblijskom shvaćanju osuđena na propast,² nego o onoj nadi koja se temelji na Božjim obećanjima, a Krist ih je u potpunosti ispunio. Riječ je o obećanjima koja su u Bibliji dana konkretnim osobama, ali njihov sadržaj i smisao nadilaze granice osobnog ili obiteljskog životnog ostvarenja, prelijevaju se na čitavu zajednicu, narod, društvo i svijet te u konačnici nadilaze granice vremena i prostora.

Jedan od egzemplarnih tekstova koji govori o procesu ispunjenja biblijske nade nalazimo u Poslanici Rimljanima 15,7-13. Apostol Pavao poticajno govori o međusobnom prihvaćanju vjernika po uzoru na Krista koji je na slavu

¹ U predstavljanju ove teme vodimo se načelom sveukupnosti Pisma koje je formulirano u dokumentu Papinske biblijske komisije »Što je čovjek?«, 2022, 7: »ako se vjeruje u istinu Riječi Božje, tada proizlazi da je doličan projekt biblijske teologije, koja, na prikladan način, izlaže poruku cijelog 'proroštva, od Knjige Postanka, do Otkrivenja, od narativne proze do zakonskih zbirki, od proroštava proroka do mudrosnih izreka, od Psaltira do evanđelja i apostolskih poslanica«.

² Nada, naime, može biti lažna (Iz 28,15; Jr 7,4; 17,5; 1 Tim 6,17) i zla (Job 8,13; Ps 52,9; Mudr 3,10).

Božju jednako prigrlio i Židove i pogane. Židove je prigrlio da ispuni obećanja dana ocima, a pogane da za milosrđe koje su primili proslave Boga. Taj Pavlov poticaj završava zazivom »A Bog nade napunio vas svakom radošću i mirom u vjeri da izobilujete u nadi snagom Duha Svetoga« (Rim 15,13).

Tu se, kako vidimo, Bog naziva Bogom nade, što Jürgen Moltmann naziva jedinstvenim u svijetu religija, jer se Bog povezuje s ljudskom nadom u budućnost. Naime, Bog u Bibliji nije samo onaj koji postoji od vijeka do vijeka, nego je predstavljen i kao *onaj koji dolazi* iz budućnosti (Moltmann, 2009, 208).

Taj Božji dolazak Sveto pismo u svojoj sveukupnosti prikazuje kao dolazak koji je ostvaren, koji se ostvaruje i koji će se potpuno ostvariti u drugom Kristovu dolasku u slavi. Naime, on je već došao, prisutan je sve do svršetka svijeta (Mt 28,20), ali će na kraju opet doći u slavi pa iščekivanje njegova dolaska, kao *blažene nade*, u vjerskom i moralnom smislu određuje kršćanski život kako se to čita u Poslanici Titu: »Pojavila se doista milost Božja, spasiteljica svih ljudi; odgojila nas da se odrekemo bezbožnosti i svjetovnih požuda te razumno, pravedno i pobožno živimo u sadašnjem svijetu, iščekujući blaženu nadu i pojavak slave velikoga Boga i Spasitelja našega Isusa Krista« (Tit 1,11-13).

Navedeni tekst na svoj način sažima ono što svjedoči cjelovito Pismo u kojem vidimo kako je biblijska nada u Kristu sigurna, ispunjena i kako se nastavlja.

U ovom radu sažeto predstavljamo jedan narativ o nadi koji polazi od biblijskog poimanja Boga kao Boga nade i to već od prve rečenice Svetog pisma koja govori o Bogu Stvoritelju. Zatim se usredotočujemo na nekoliko važnih starozavjetnih likova koji su na poseban način povezani s Kristom u kojem su ispunjena Božja obećanja i koji je iz kršćanske perspektive, jednostavno rečeno *naša nada* (1 Tim 1,1).

Razumije se da likovi o kojima je ovdje riječ ne iscrpljuju sav sadržaj i poruku biblijskoga govora o nadi, ali ih smatramo reprezentativnima i nisu izabrani nasumce. To su Abraham, Mojsije i David. Za njihovu povezanost s Kristom nije teško pronaći čitav niz biblijskih redaka, ali neka za ilustraciju bude dovoljno to što za Abrahama Isus kaže Židovima: »Abraham, otac vaš, usklikta što će vidjeti moj Dan. I vidje i obradova se« (Iv 8,56); za Mojsija je rekao: »Uistinu kad biste vjerovali Mojsiju i meni biste vjerovali: ta o meni je on pisao« (Iv 5,46), a što se tiče Davida, dosta je reći da se već u prvoj rečenici Novog zavjeta (Mt 1,1) Isus Krist naziva Sinom Davidovim. Uz ta tri navedena lika ističemo pravednog Nou, čovjeka koji je hodio s Bogom, i koji u biblijskom govoru o nadi predstavlja jedinstvo čitava ljudskog roda i čovjekove odgovornosti za sve stvoreno. Isti taj lik susrećemo i na kraju jer se Isus, govoreći o

svom drugom dolasku, referira na »dane Noine«, pozivajući na budnost i pripravnost kakvu je posvjedočio Noa, koji je ozbiljno shvatio i riječ upozorenja i poruku spasenja.

1. Bog Stvoritelj koji se nada i daje nadu

U prvoj rečenici Knjige Postanka »U početku stvori Bog nebo i zemlju« (Post 1,1) ne nalazimo riječ *nada*,³ ali je ona sadržana u samoj činjenici Božjeg stvaranja, i to tako što je prvi subjekt nade sam Bog. U navedenoj rečenici Bog se jednostavno pojavljuje kao Stvoritelj, a da o njemu prethodno nije donesena nikakva informacija. Ne znamo ništa o Božjem životu prije početka stvaranja niti je spomenut ikakav razlog koji ga je na stvaranje potaknuo. Nema govora ni o kakvom Božjem prethodnom naumu ili potrebi da išta stvori. Zbog plurala u izrazu »Načinimo čovjeka...« (Post 1,27) jedino se kod stvaranja čovjeka može govoriti o Božjem prethodnom promišljanju pa čak i konzultiranju s drugim stvorenjima prije samog čina stvaranja (Čatić 2011, 82). No, to nije u suprotnosti s činjenicom da se Bog na 'biblijskoj pozornici' odmah pojavljuje kao stvoritelj o kojem prije stvaranja svijeta ne znamo ništa. Stvaranje je, dakle, predstavljeno kao slobodni čin Božje volje.⁴

Ipak, već u samom činu stvaranja vidi se da Bog ima određen naum sa svojim stvorenjima. I prvi i drugi opis stvaranja svijeta (Post 1 – 2) jasno govore o svrhovitosti stvorenja. Nebeski svod stvoren je da dijeli vode od voda (Post 1,6). Nebeska svjetlila stvorena su da luče dan od noći i da budu zna-

³ Postoji više riječi u biblijskom hebrejskom jeziku kojima se izražava pojam nade. Najčešća od njih je *tiqwāh*/תִּקְוָה, koju nalazimo u Hebrejskoj Bibliji 34 puta, a od toga nijednom u Petoknjžju. Ipak, nalazimo u Knjizi Postanka dva puta glagol *qāwāh*/קָוָה, koji je istoga korijena. U Post 1,9: »I reče Bog: 'Vode pod nebom neka se skupe (*yiqqāwū*/יִקְוּ) na jedno mjesto i neka se pokaže kopno!' I bi tako.« Te u Post 49:18: »U spas tvoj se, Jahve, uzdam!« Istoga je korijena i imenica *miqweh*/מִקְוֶה, koja u sintagmi *miqweh hammayim*/מִקְוֶה הַמַּיִם znači 'skupljene vode«, a može značiti i *nada*, kao primjerice u Jr 14,8; 17,13, gdje nalazimo sintagmu *miqweh yiśrā'el*/מִקְוֶה יִשְׂרָאֵל u značenju 'nada Izraelova'. U značenju 'nadati se' ili 'uzdati se' često se upotrebljava glagol *yāhal*/יָחַל, koji znači 'čekati'. U Ps 130,5 hrvatski prijevod upotrebljava glagole *qavah*/קָוָה i *yāhal*/יָחַל u istom značenju: »U Jahvu ja se uzdam (*qiwwīti*/קִיּוּנִי), duša se moja u njegovu uzda (*hōhāliti*/הוֹחַלְתִּי) riječ«. Navodimo ove jezične napomene da podsjetimo kako se shvaćanje nade u Bibliji ne izražava samo riječju *nada* ili riječima koje izričito označavaju nadu. Stoga u našem radu ne polazimo od jezične analize pojedinih riječi, nego govor o nadi prepoznavamo u cjelovitom sadržaju i poruci teksta. Za ovdje spomenute podatke koristili smo mrežnu stranicu <https://biblehub.com> (pristupljeno 29. VII. 2025.).

⁴ Knjiga Mudrosti (11,24) definira Božji čin stvaranja kao ljubav: »Jer ti ljubiš sva bića i ne mrziš ni jedno koje si stvorio. Jer da si štogod mrzio, ne bi ga ni stvorio« (Mudr 11,24). Vidi također: Ps 33,56; 136,5-9.

ci blagdanima, danima i godina i da rasvjetljuju zemlju (Post 1,14-15). Živim stvorovima u vodi Bog je zapovijedao da se plode i množe (Post 1,22), kao što je i ostale životinje stvorio da svijet ispune životom (Grgić 2019, 325). Čovjeku kojega je, kao muško i žensko, stvorio na svoju sliku, također je zapovjedio da se plodi i množi i dao mu vlast da gospodari nad ostalim stvorovima (Post 1,27-28), ali ne kao apsolutni i bezobzirni vladar, nego kao odgovoran upravitelj Božjeg dara (Franjo LS, 2015, 67). Čovjeka je Bog postavio u edenski vrt da ga obrađuje i čuva (Post 2,15), a ne da ga uništi.

Sve to pokazuje kako je Bog u svoja stvorenja položio nadu, koja je izražena tako da je sve što je Bog stvorio bilo dobro i trebalo se razvijati u pravom smjeru te ispunjavati smisao i svrhu svoga postojanja. Na temelju toga možemo reći da od početka svijeta postoji Božja nada za svijet koji je stvorio. Već samim činom stvaranja Bog se predstavlja kao onaj koji se nada da će njegova stvorenja ispuniti ono dobro koje on od njih i za njih želi.

1.1. Božja nada je jača od razočaranja

U nastavku Knjige Postanka vidimo da stvorenje nije išlo u pravom smjeru, ali Biblija nastavlja govoriti o Bogu koji se pokazuje kao Bog nade i onda kada njegova stvorenja ne ispunjavaju njegova očekivanja. Nakon opisa stvaranja svijeta i čovjeka u Post 1 – 2, već u Post 3,1 slijedi opis prvog čovjekova grijeha koji je jeo plod sa stabla s kojeg mu je Bog zabranio jesti i upozorio ga da će umrijeti ako bude jeo s toga stabla. Čovjekov neposluš prema Bogu, na koji je potaknut zmijom, koja se u Knjizi Otkrivenja prepoznaje kao đavao (Otk 12,9; 20,2), rezultirao je množenjem zla na zemlji do te mjere da se Bog u jednom trenutku pokajao što je stvorio i čovjeka i sva ostala stvorenja (Post 6,6-7).

Tim podatkom o Božjem razočaranju započinje biblijsko pripovijedanje o općem potopu, u kojem, unatoč najavi, ipak nisu uništeni ni svi ljudi ni sva ostala stvorenja. Premda se Bog pokajao što je stvorio čovjeka na zemlji, jer se svako biće izopačilo, ipak je postojao jedan izuzetak zahvaljujući kojemu je spašen ne samo ljudski rod nego i sve životinjske vrste.

Na svijetu je postojao jedan pravedan čovjek imenom Noa, o kojem na početku pripovijedanja o potopu ne znamo ništa osim onog najvažnijeg, a to je sažeto u dvije rečenice: »Noa je bio čovjek pravedan i neporočan u svom vremenu. S Bogom je Noa hodio« (Post 6,9b).

Noin lik u pripovijedanju o potopu pokazuje koliku vrijednost kod Boga ima svaki pojedinac čovjek. Zahvaljujući Noi, jednom jedinom čovjeku, pokazalo se da Božja nada u njegova stvorenja nije nerealna. Bog je doživio razočaranje

jer se njegova očekivanja od stvorenja nisu ispunila, ali nada je ostala i pokazala se sigurnom. Pokazala se jačom od razočaranja ili kako se izrazio apostol Pavao u Rim 5,5: »Nada ne postiđuje«⁵. Time je nada definirana kao nepokolebljivost koja prevladava svaku kušnju neispunjenih očekivanja. Ona je, kako opet kaže apostol Pavao, zapravo izraz ljubavi koja se »svemu nada« (1 Kor 13,7).

Bog je doduše pustio potop na zemlji u kojem je stradalo mnoštvo raznih bića, ali spašen je dovoljan ostatak ljudi (Noina obitelj) i ostalih stvorenja (po par od svake vrste) da bi se nakon potopa mogao nastaviti život na zemlji.

1.2. Božja nada je opravdana

Poslijepotopni svijet ipak neće biti bitno drukčiji od prijepotopnoga. Nasilje i zlo postoje i nakon potopa (Ska 2010, 285). U trenutku kada je na svijetu od ljudi ostao samo Noa i njegova obitelj Bog izjavljuje da su čovjekove misli opake od početka s prizvukom da će takve i ostati, ali je on ipak odlučio da, unatoč svemu, više nikada neće uništiti živa stvorenja (Post 8,21). To na prvi mah može zvučati kao da je Bog izgubio nadu u to da će se čovjek ikada popraviti, ali u kontekstu pripovijedanja o potopu taj Božji 'gubitak' nade ponajprije je čovjeku osigurao jednu temeljnu egzistencijalnu nadu: bez obzira kakav čovjek bio, Bog mu nikada neće oduzeti svoju blagonaklonost. Tako se temeljna poruka nade koja prožima čitavu svetopisamsku objavu sastoji u tome da Bog, unatoč svemu, pa i trenucima kajanja što je stvorio svijet, na koncu uvijek ostaje vjerran svom stvaralačkom projektu i ne odustaje od svojih stvorenja (Pardon 2014, 157-158). Čovjek se ne mora bojati potpunog uništenja svijeta jer Bog to ne želi. On je ljubitelj života (Mudr 11,26) i želi da njegova stvorenja žive. Na poseban način to se odnosi na samoga čovjeka koji ima od Boga dar razuma i slobode u kojoj se može opredijeliti za život i odvratiti se od zla koje ga vodi u propast (Pnz 30,19; Ez 18,23; 33,11; Iv 10,10). Prema tome, iako Bog obećava svoju blagonaklonost čovjeku i izjavljuje da neće nikad uništiti svijet, za to mu je potrebna čovjekova suradnja, što je već izraženo i u stvaranju čovjeka jer mu je podložio sva svoja stvorenja (Post 1,28; Ps 8,5-7).

Noa je primjer čovjeka koji slobodno vrši Božju volju i to je formula za očuvanje života na zemlji. Noina sloboda izražena je u tome što je nakon po-

⁵ To je doslovan prijevod grčkoga ἡ δὲ ἐλπίς οὐ καταισχύνει (Rim 5,5) kako nalazimo u prijevodu Duda – Fućak. Naslov bule pape Franje »Spes non confundit«, kojom je proglasio Redovni jubilej 2025. godine preveden je na hrvatski »Nada ne razočarava« (Franjo SNC 2024, 1). Smatramo da taj prijevod, iako nije netočan, ne izražava to da nada može doživjeti razočaranje, ali ga svladava jer je jača od njega.

topa prinio Bogu dragovoljnu žrtvu. Bogu se svidio miris te žrtve, a miris je slobodan i nezarobljiv, što znači da nije toliko važan sam sadržaj žrtve koliko način na koji je prinesena. Drugim riječima, Bogu se svidjela Noina slobodna i dragovoljna gesta prinošenja žrtve (Ska 2005, 229).

U opisu izgradnje korablje istaknuto je kako je Noa učinio sve kako mu je Bog naredio (Post 6,22; 7,5), što je u skladu s njegovom pravednošću. Ali svojim žrtvenim prinosom Noa je učinio i više od naređenoga. Prinio je dragovoljnu žrtvu koja se svidjela Bogu te na neki način postao primjer *veće pravednosti* koju Isus traži za ulazak u Kraljevstvo (Mt 5,20).⁶ Prinošenjem žrtve Noa je potpuno slobodno izvršio jedan u starini uobičajen bogoštovni čin, nakon kojega Bog njemu i njegovim sinovima daje zapovijedi koje osiguravaju opstanak života na zemlji (Post 9,1-7). To znači da su se nastavila i Božja očekivanja od čovjeka. Obećanje da više neće potopom uništiti svijet Bog je dao u obliku saveza kojeg će se on čvrsto držati (Post 9,11), ali to nije dokinulo, nego još više osvijestilo čovjekovu odgovornost za život na zemlji, koja mu je povjerena već u prvom opisu stvaranja svijeta (Post 1,28). Noa je čovjek koji opravdava povjerenje koje Bog polaže u čovjeka pa je u Božjoj odluci da više neće pustiti potopa na zemlju sadržana i njegova nada da će na zemlji uvijek biti ljudi poput pravednog Noe, zahvaljujući kojima će se život na zemlji uvijek moći nastaviti (Ska 2005, 232).

2. Božja obećanja Abrahamu i nada u njihovo ispunjenje

U povijesti patrijarha, koja u Knjizi Postanka slijedi nakon biblijske prapovijesti, pripovijedanje se iz naraštaja u naraštaj usredotočuje na nastanak obitelji Jakova i dvanaestorice njegovih sinova od kojih će nastati Izrael – Božji izabrani narod. Taj narod potječe od Noina sina Šema, a prvi lik među Šemovim potomcima čijim se imenom Bog predstavlja u sljedećim naraštajima jest Abraham.

Slično kao i u opisu stvaranja svijeta, Bog iz prethodno neobjašnjenih razloga poziva Abrahama da iziđe iz očinskog doma i ide u zemlju (hebr. *'eres/אֶרֶץ*) koju će mu pokazati (Post 12,1).⁷ U tom pozivu (Post 12,2-3) Bog Abrahamu obećava da će od njega učiniti velik narod, blagosloviti ga, uzveličati njegovo ime, da će on sam (Abraham) postati blagoslov. Bit će blagoslovljeni svi koji ga budu blagoslivljali, a prokleti svi koji ga budu proklinjali. Njime će se blago-

⁶ U Ef 5,2, govoreći o Kristovoj žrtvi na križu, također se ističe njezin ugodan miris kao simbol dragovoljnosti. Inače, Isus se referira na Nou u govoru o svom drugom dolasku, koji će biti iznenađan kao što je to bio potop za sve, osim za Nou (Mt 24,37-39; Lk 17,26-27).

⁷ Razlog Abrahamova poziva bit će naveden kasnije u Post 18,19, o čemu govorimo u nastavku.

slivljati sva plemena zemlje (hebr. *ʾădāmāh/אֲדָמָה*). Abraham se odazvao Božjem pozivu i kad je došao u kanaansku zemlju, Bog mu se ponovno javio i rekao: »Tvome ću potomstvu dati ovu zemlju (hebr. *ʾeres/אֶרֶץ*)« (Post 12,7).⁸

U toj posljednjoj rečenici sadržana su dva glavna Božja obećanja koja se nakon Abrahama prenose iz naraštaja u naraštaj i postaju jedna od središnjih biblijsko-teoloških tema. To su obećanje potomstva i zemlje. Ta dva obećanja dana su u obliku nezasluzenog dara i potvrđena savezom kojemu Bog ostaje trajno vjeran. Ipak, sadržaj obaju obećanja takav je da ih Bog ne može ostvariti sam. Potrebno je čovjekovo sudjelovanje. Upravo tu misao nalazimo u kontekstu Abrahamova zagovaranja za Sodomu, gdje se naknadno objašnjava zašto ga je Bog pozvao: »Njega sam izlučio zato da pouči svoju djecu i svoju buduću obitelj kako će hoditi putem Jahvinim, radeći što je dobro i pravedno, tako da Jahve mogne ostvariti što je Abrahamu obećao« (Post 18,19). Bog će, dakle, moći ostvariti svoja obećanja jedino ako Abraham i njegova djeca budu radili ono što je dobro i pravedno. Tu se ne radi o uvjetu koji proizvoljno postavlja nečija volja, pa bila to i Božja, nego logika. Obećanje zemlje koje je Bog dao Abrahamovu potomstvu ne bi se moglo ostvariti, kad Abraham i njegovo potomstvo ne bi htjeli u toj zemlji živjeti i to po Božjem zakonu. Jednako je neostvarivo i obećanje potomstva ako čovjek ne učini svoj ljudski dio u ostvarenju toga Božjeg dara.

2.1. Vjera proširuje obzorje nade

Obećanje potomstva u Abrahamovu slučaju zahtijevalo je veliku vjeru. On i njegova žena Sara željeli su djecu, ali Sara bila je nerotkinja. Prema tome, Božje obećanje potomstva bilo je s jedne strane ispunjenje Abrahamove i Sarine životne želje, ali s obzirom na okolnosti, Bog je od Abrahama očekivao da povjeruje kako je moguće nešto čudesno, neredovito i neočekivano. Abrahamov otvoren stav prema Božjem obećanju potomstva, koje po ljudski nije bilo moguće ostvariti, apostol Pavao tumači kao čin vjere »u nadi protiv svake nade« (Rim 4,18). U Knjizi Postanka takav odnos prema Bogu definiran je kao pravednost: »Abram povjerova Jahvi, i on mu to uračuna u pravednost« (Post 15,6). Apostolu Pavlu to će poslužiti kao ključni argument za opravdanje po vjeri, a ne po djelima Zakona, ali i za definiranje Abrahamova potomstva kao onoga kojemu se pripada po

⁸ U ovom pasusu naveli smo radi jasnoće hebrejsku riječ *ʾeres/אֶרֶץ*, koja se odnosi na zemlju u koju Bog poziva Abrahama i koju obećava dati njegovu potomstvu, te riječ *ʾădāmāh/אֲדָמָה*, koja se u ovom slučaju odnosi na cijelu kuglu zemaljsku. Zemlja koju je Bog ovdje obećao Abrahamu točno je određen teritorij, ali blagoslov koji mu daje širi se po svojoj zemlji.

vjeri u Boga, a ne po tjelesnom podrijetlu (Gal 3,7,29). Pravednost je pojam kojim se u Bibliji izražava ispravan odnos s Bogom, a Abrahamov primjer pokazuje da se ta pravednost ostvaruje vjerom (Vidović 2022, 58-59). Vjera je pak povezana, a često i izjednačena, s nadom (Benedikt XVI. 2008, 2). Kada je Abraham povjerovao Bogu da će mu dati potomstvo, jasno je da se tomu i nadao, a ono što bitno određuje pojam nade jest njezina ostvarivost. Razumije se da nada uvijek uključuje određenu neizvjesnost i mogućnost da ne bude ispunjena, ali ona se po definiciji kreće u okvirima mogućega, inače se radi o iluziji (Tadić 2001, 30). U tom smislu, vjera je tako povezana s nadom da područje mogućega proširuje na ono što nije moguće čovjeku, ali je moguće Bogu. Ono što je ljudima nemoguće, Božjim djelovanje ulazi u područje mogućeg (Tadić 2001, 38). Upravo je to ono što je Abraham s obzirom na Božje obećanje potomstva povjerovao i što se doista ispunilo. Sadržaj Abrahamove nade bilo je ostvarenje potomstva, a vjera je ispunjenje te nade učinila sigurnim na temelju Božje riječi.

No, Abrahamova vjera bila je stavljena na kušnju. Abraham je dobio prvoga sina Jišmaela, kojeg mu je rodila Sarina sluškinja Hagara i time je već ispunjena njegova želja za potomstvom (Post 16,1-16). Međutim, Bog je Abrahamu izričito obećao da će dobiti sina baštinika kojega će mu roditi Sara (Post 17,15-22). Ona, iako je već doživjela menopauzu (Post 18,11), rodila je Abrahamu sina Izaka, a onda je Bog iskušao Abrahama i tražio od njega da mu prinese Izaka za žrtvu, premda mu je upravo po njemu obećao veliko potomstvo (Post 22,1-18). Abraham je i tu kušnju izdržao u vjeri da će Bog održati svoje obećanje. Tako se i dogodilo, jer je Bog, vidjevši Abrahamovu spremnost da mu žrtvuje ljubljenoga sina, poslao anđela koji mu je rekao: »Ne spuštaj ruku na dječaka niti mu što čini! Sad, evo znam da se Boga bojiš, jer nisi uskratio ni svog sina, jedinca svoga« (Post 22,12).

Stoga možemo reći da je Abraham predstavljen kao lik koje daje nadu svima koji se nalaze u situaciji kada se samim ljudskim silama ne može ostvariti ono što žele, ali imaju nepokolebljivu vjeru u Boga kojemu je sve moguće.

2.2. *Abraham i nada mira u zemlji*

Obećanje potomstva u biblijskom pripovijedanju uokvireno je obećanjem zemlje. Bog je Abrahama najprije pozvao da ide u zemlju koju će mu pokazati (Post 12,1) i tek kad je u nju došao slijedi Božje obećanje da će tu zemlju dati njegovu potomstvu (Post 12,7).

Za razliku od obećanja potomstva, obećanje zemlje nije u početku predstavljeno kao ispunjenje Abrahamove želje. Predstavljeno je kao iznenađan

Božji poziv i dar. Ipak, Abrahamova spremnost da se iz očinskog doma uputi u nepoznatu zemlju u koju ga Bog poziva može se razumjeti i kao njegova zainteresiranost za posjedovanje vlastite zemlje. To je potvrđeno kada s obzirom na zemlju koju mu je Bog obećao Abraham pita: »Gospodine moj, Jahve, kako ću ja doznati da ću je zaposjesti« (Post 15,7). Bog je odgovorio sklapanjem saveza, koje je ritualno potvrđeno prinošenjem žrtve. Abrahamovu potomstvu Bog je obećao zemlju koju je Abraham već uzduž i poprijeko obišao svojim nogama (Post 13,17), a radi se o točno određenom teritoriju koji nije bio pust, nego nastanjen drugim narodima (Post 15,18).

No, uzimanje toga teritorija u posjed s Abrahamove strane nije se dogodilo odjednom i ne na štetu drugih. Već prije, u sukobu koji se pojavio između Abrahamovih pastira i pastira njegova sinovca Lota, Abraham se pokazao kao miroljubiv čovjek. Odvojili su se na miran način tako što je Abraham dao Lotu prednost u biranju zemlje u kojoj će se nastaniti (Post 13,1-11).⁹ Isto tako je kao pridošlica mirno živio sa stanovnicima kanaanske zemlje u koju je došao i jedini komad zemlje koji je stekao kao vlasništvo bila je špilja Makpela i poljana na kojoj se nalazila (Post 23,1-20). Kupio ju je za sahranjivanje prigodom smrti žene Sare od Efrona, sina Soharova. Premda je Efron htio Abrahamu darovati špilju i poljanu na kojoj se nalazila, Abraham je inzistirao na tome da sve kupi za punu cijenu. U toj špilji, nakon Sare pokopan je i sam Abraham, a sahranili su ga zajedno njegovi sinovi Izak i Jišmael (Post 25,9), što je po sebi rječit znak zajedništva i pomirenja rastavljene braće (Kuschel 1995, 243).

U kasnijoj povijesti nakon izlaska iz egipatskoga ropstva Abrahamovi će potomci, zaposjesti Obećanu zemlju borbom, a narode koji borave u toj zemlji Bog će istjerati pred svojim izabranim narodom (Izl 34,11; Pnz 7,1-2). Za taj postupak daje se u Levitskom zakoniku moralno objašnjenje. Narodi koji žive u toj zemlji onečistili su je svojim opaćinama i ona će ih »ispljuvati« (Lev 18,25). Ali isto će se dogoditi i Izraelcima ako i oni onečiste zemlju svojim zlim djelima (Lev 18,28).

Zaposljedanje Obećane zemlje osvajanjem u skladu je s idejom da je za ostvarenje Božjeg obećanja potreban i ljudski angažman, a objašnjenje tjeranja jednog naroda iz zemlje jer ju je onečistio svojim zlim djelima da bi u nju došao drugi koji treba živjeti po Božjem zakonu, ističe kako je za opstanak u zemlji

⁹ Uz mirnu podjelu s Lotom Abrahamova miroljubivost vidi se i u epizodi s Abrahamovim zdcem u Beer Šeebi, koji su prisvojili Abimelekovu slugu. Taj je spor riješen također mirnim sporazumom (Post 21,22-31). Oba slučaja pokazuju kako je Abraham mirno rješavao pitanje podjele zemlje, ali je to primjer koji se nažalost ne slijedi (Kuschel 1995, 238).

potrebno živjeti po Božjim zapovijedima i kako Bog u tome nije pristran prema nijednom narodu.

Ali Abrahamova kupnja špilje Makpele pokazuje i jedan drugi model stjecanja Obećane zemlje, koji je zapravo stariji, a čini nam se da je zanemaren. To je sporazumna, slobodna i poštena kupnja. Abraham je prvi patrijarh kojemu je Bog obećao da će njegovu potomstvu dati zemlju, i to obećanje u njegovu slučaju izvršeno je bez ikakva nasilja. Tako je Abraham predstavljen kao lik koji daje nadu da je u Obećanoj zemlji moguć suživot različitih naroda i da se zemlja može steći mirnim i poštenim putem.

3. Mojsije – nada za grešne i neostvarene

U kontekstu Božjeg sklapanja saveza s Abrahamom najavljeno je da će njegovi potomci biti stranci u tuđoj zemlji i ondje robovati četiri stotine godina, a onda će iz te zemlje izići i to s velikom blagom (Post 15,13-14). Proces izlaska, opisan u Knjizi Izlaska, započinje Božjom objavom Mojsiju u kojoj mu se Bog predstavlja kao Bog njegova oca, Bog Abrahamov, Izakov i Jakovljev (Izl 3,6). Predstavljanje imenima patrijarha početni je i veoma važan dio Božje objave jer su Izraelci u egipatskom ropstvu zaboravili na Božja obećanja dana njihovim ocima (Popović 2012, 97). Njihovo ropstvo nije bilo samo fizičko nego i duhovno. Stoga se Bog objavio da ih ponovno upozna s obećanjima koja je dao Abrahamu i njegovu potomstvu.

3.1. Poziv na izlazak iz ropstva

Premda je u Knjizi Izlaska opisano Mojsijevo rođenje i nekoliko važnih događaja iz njegova života, njegov poziv, jednako kao i Abrahamov, dogodio se iznenada. Bog mu se ukazao nenadano jednog običnog dana dok je čuvao stado svoga tasta Jitra (Izl 3,1 – 4,23). Anđeo Jahvin ukazao mu se u grmu koji gori, a ne sagorijeva. Ta objava bila je očitovanje Božje nakane da oslobodi svoj narod iz egipatskog ropstva. Bog je zato 'sišao' s neba da izbavi svoj narod iz šaka egipatskih (Izl 3,8), a za svoj naum izabrao je jednog čovjeka, Mojsija, preko kojega će to ostvariti.¹⁰ Ispunjenje obećanja zemlje dano Abrahamu i njegovu potomstvu sada je povezano s procesom oslobođenja od ropstva i izlaska iz Egipta.

¹⁰ Jean-Louis Ska vidi ovdje prilično jasnu anticipaciju otajstva utjelovljenja, koje povezuje s Isusovim riječima u Iv 3,13: »Nitko nije uzašao na nebo doli onaj koji siđe s neba, Sin Čovječji« (Ska 2005, 203).

3.2. Mojsije kao lik nade za grešnike

Potlačeni narod Mojsija je u početku poslušao, ali vrlo brzo pokazao se nespornim za prihvaćanje poteškoća koje su povezane sa stjecanjem slobode. Počeli su mrmljati već pri prvoj prepreci koja se pokazala na putu (Izl 5,10-14) i to se nastavilo čitavim putem kroz pustinju. Od prve do posljednje godine putovanja prema Obećanoj zemlji događaju se momenti kada narod želi odustati od daljnjeg puta i vratiti se u Egipat (Izl 14,11-12; 16,3; Br 11,5-6; 14,3-4). Nada da je izlazak iz Egipta odlazak u bolju budućnost proživljava kušnju pustinje u kojoj narod oskudijeva u hrani i piću, čega je u Egiptu, unatoč ropstvu, bilo u izobilju. Narod se često tuži da nema ni hrane ni vode, a zapravo je riječ o nedostatku abrahamovske vjere. Za razliku od Abrahama, koji je i ne znajući kamo ide spremno odgovorio na Božji poziv i uputio se u zemlju koju će mu Bog tek pokazati, narod koji je izišao iz Egipta da uđe u zemlju kojom teče med i mlijeko sumnja u Božju prisutnost u svojoj sredini (Izl 17,7). U nerijetkim trenutcima, kada se narod tuži i na Boga i na Mojsija zajedno s njegovim bratom Aronom, Mojsije ipak služi kao oslonac kojemu se narod u svakoj situaciji može obratiti, pa čak ako je to i u obliku mrmljanja.

Najveća kriza koja se dogodila nakon izlaska iz Egipta na putu prema Obećanoj zemlji jest ona na samom početku, u prvoj godini putovanja. Riječ je o zlatnom teletu (Izl 32,1-6). Kako god tumačili taj prijestup, Božja reakcija usporediva je s onom iz Knjige Postanka kada je odlučio da zbog zla koje se namnožilo na zemlji pusti potop i uništi sva bića. U ovom slučaju Bog je zbog teškog prijestupa naumio uništiti čitav narod, a onda od Mojsijeva potomstva stvoriti sebi novi narod (Izl 32,10). Mojsije je tako imao priliku postati novi Abraham. Možemo čak reći i novi Noa u okvirima opstanka jednog naroda. Međutim, Mojsije odbija tu ponudu i ustrajno moli Boga da oprostí narodu, spreman da u protivnom i sam strada zajedno s njime: »Jao! Narod onaj težak je grijeh počinio napravivši sebi boga od zlata. Ipak im taj grijeh oprostí... Ako nećeš, onda i mene izbriši iz svoje knjige koju si napisao« (Izl 32,31-32). Premda grijeh sa zlatnim teletom nije prošao bez kazne, Bog je uslišio Mojsija i nije uništio čitav narod. Prekršeni savez je obnovljen i nastavljen je put prema Obećanoj zemlji (Izl 34). Mojsije se tako pokazao likom nade i za najveće grešnike jer je na njegov zagovor Bog oprostio strašan grijeh idolopoklonstva.

3.3. Nada se ostvaruje i u nedovršenosti

Tijekom četrdeset godina pomro je sav onaj naraštaj koji je izišao iz Egipta, osim Jošue i Kaleba koji su nakon izviđanja Obećane zemlje, za razliku od

ostalih koji su bili s njima, dobro govorili o toj zemlji i motivirali narod da nastavi svoj put (Br 14,6-9). Ni sam Mojsije nije ušao u Obećanu zemlju, nego je dijelio sudbinu s onim naraštajem koji je izveo iz Egipta.

Razlog zbog kojeg Mojsije nije uveo narod u Obećanu zemlju objašnjen je u jednoj od epizoda kada je nastao problem s nedostatkom vode, koja je opisana u Knjizi Brojeva 20,1-13. U tom slučaju koji se dogodio u posljednjoj godini putovanja kroz pustinju, premda je problem s vodom riješen, Mojsije i njegov brat Aron nisu u potpunosti postupili onako kako im je Bog naredio, i kažnjeni su time što neće uvesti narod u Obećanu zemlju (Br 20,12). Aron će umrijeti ubrzo nakon toga događaja, a Mojsije nadomak Obećane zemlje, u koju će narod uvesti Jošua, njegov pomoćnik.

No, premda Mojsijeva smrt prije ulaska u Obećanu zemlju ima formu kazne, ona se dogodila kao prava svečanost. Bog je Mojsiju zapovjedio da se popne na brdo Nebo i ondje umre, a prije smrti pokazao mu je čitavu Obećanu zemlju (Pnz 34,1-4). Tako je umjesto nogama, kako je to učinio Abraham, Mojsije u Obećanu zemlju ušao pogledom, što je u kontekstu govora o nadi još znakovitije. Umirući s pogledom uprtim u Obećanu zemlju, Mojsije pokazuje kako se nada ostvaruje i u svojoj nedovršenosti. Premda u nju nikada nije ušao svojim nogama, Mojsije nije nikada odustao od puta u Obećanu zemlju i umro je u sigurnoj nadi da će narod ući u Obećanu zemlju. Nakon njegove smrti narod je predvođen Jošui u nju doista i ušao. Time je započeo život naroda koji je tek trebalo urediti dok se dođe do modela društvenog života koji će najviše odgovarati ispunjenju Božjeg obećanja zemlje Abrahamovu potomstvu. Tu se otvara novo poglavlje nade jer će život i opstanak u zemlji ovisiti o tome kako će narod u njoj živjeti.

4. David i kraljevstvo nade

Nakon Jošuiine smrti i razdoblja sudaca, koji su se pojavljivali sporadično, uspostavlja se kraljevstvo, koje uza sve svoje nedostatke i promašaje (kao što je već izbor prvoga kralja Šaula), postaje model uređenja Božjeg naroda koji će kao ideja nadživjeti svoju povijesnu propast. Štoviše, uslijed te propasti rodit će se kraljevski mesijanizam povezan s lozom kralja Davida, kojega je Bog izabrao namjesto Šaula, jer mu se ovaj iznevjerio.¹¹

¹¹ U čemu je točno bio Šaulov grijeh o kojem se govori u 1 Sam 13,13 i zbog kojeg je odbačen, složeno je pitanje. No za našu temu važan je podatak da je odbačen jedan, a izabran drugi, bolji, kralj.

Neočekivanost koju smo primijetili kod opisa Božjeg stvaranja svijeta te Abrahamova i Mojsijeva poziva označava i početak kraljevanja kralja Davida. Nitko se nije nadao da će najmlađi Jijšajev sin, koji je čuvao stada, doći na mjesto od Boga odbačenoga kralja Šaula i postati najvećim kraljem Izraela.

Već zbog same te činjenice što dolazi nakon Šaula, koji nije ispunio Božja očekivanja, Davidov lik snažno je povezan s konceptom ustrajne Božje nade. Čini se da Bog uvijek ima alternativu, i da je ona ponekad čak bolja od ono onog što je bilo prije. Za Davida to svakako vrijedi jer je on, za razliku od Šaula, bio čovjek po Božjem srcu (1 Sam 13,14).

Unatoč tomu, kao ni ostali starozavjetni veliki biblijski likovi tako ni David nije bio moralno besprijeoran. Počinio je djela koja su bila zla u Božjim očima (2 Sam 11,1-27). Međutim, Davidova veličina po kojoj je postao paradigmatički lik Božjeg miljenika i lik koji ulijeva nadu, pogotovo u kriznim trenucima, očituje se u barem tri elementa. Prvo, Davidova vjernost Bogu, drugo, Božja vjernost Davidu i njegovu potomstvu i, treće, jedinstvo Božjeg naroda.

4.1. Davidova vjernost Bogu

Kao što smo već rekli, David nije bio moralno besprijeoran lik i njegova se vjernost Bogu ne sastoji u tome da nikad nije prekršio Božje zapovijedi. Davidova vjernost Bogu vidi se u tome što nikad uz Jahvu nije tražio nekog drugog boga. Kao što je Jahve u Davidu našao čovjeka po svome srcu (1 Sam 13,14), tako je i Davidovo srce potpuno pripadalo Jahvi. Upravo je to postalo mjerilo za pozitivno ili negativno vrednovanje kraljevanja njegovih nasljednika (1 Kr 11,4; 15,3; 2 Kr 18,3). Dok su drugi kraljevi, počevši već od Davidova sina Salomona podizali ili dopuštali da se podižu žrtvenici drugim bogovima, David to nije činio. Isto tako, u svojim grijesima i poteškoćama David nije tražio utjehu i spasenje kod drugih bogova, nego se u svakom stanju u kojem se nalazio, pa i u stanju najtežega grijeha, obraćao isključivo Jahvi.

4.2. Božja vjernost Davidu i njegovu potomstvu

Bezuvjetno obećanje naklonosti Davidovu potomstvu (2 Sam 7,15) Bog nije dao prethodnom kralju Šaulu, premda bi, da nije prekršio Božju zapovijed, njegovo kraljevstvo također ostalo do vijeka (1 Sam 13,13-14). Tvrdnja »Jahve se pokajao što je Šaula postavio za kralja nad Izraelom« (1 Sam 15,35b),¹² neodo-

¹² Vidi također: 1 Sam 15,11.

ljivo podsjeća na Božje kajanje što je načinio čovjeka i ostala stvorenja na zemlji (Post 6,6-7). Pritom također možemo uočiti isti model Božjeg ponašanja u pripovijedanju o potopu kao i u odbacivanju kralja Šaula. Bog se kaje za nešto što je učinio, zato što je njegovo stvorenje krenulo krivim putem. Doživio je razočaranje, ali se ne prestaje nadati. Nakon potopa nastavlja se život svijeta koji ostaje sklon grijehu, ali je njegov opstanak utemeljen u čvrstoj Božjoj odluci da ga neće uništiti. Tako je i s Davidom kraljevstvom, koje dolazi nakon propala Šaulova kraljevanja. Povijest Davidova kraljevstva bit će dramatična, a i ono će u povijesnom smislu također s vremenom propasti. Međutim, Božje obećanje vjernosti Davidu i njegovu potomstvu ostat će živjeti kao mesijanska nada u njegovu obnovu.

4.3. Jedinstvo Božjeg naroda

Treći element Davidova kraljevstva koji nam se u ovom kontekstu čini osobito važnim jest to što je David uspio ujediniti svih dvanaest plemena Izraelovih u jedno kraljevstvo sa stabilnom vladarskom dinastijom. Istina je da je već i kralj Šaul zavladao nad svim izraelskim plemenima, ali već prigodom njegova proglašenja za kralja pojavljuje se skupina ljudi »koji ga prezreše i ne donesoše mu nikakva dara« (1 Sam 10,17). David je pak do ujedinjenja čitavog naroda došao kroz proces trostrukog pomazanja. Najprije je pomazan u krugu svoje obitelji (1 Sam 16,13). Zatim u krugu Judina plemena kojemu je pripadao (2 Sam 2,4), dok je nad ostalim plemenima vladao Šaulov sin Išbaal (1 Sam 2,8-10). Konačno, nakon Išbaalova umorstva (koje je David osudio), pomazan je u krugu svih dvanaest plemena Izraelovih (2 Sam 5,1-5). Političko jedinstvo Davidova kraljevstva održat će se, doduše, još samo za vrijeme vladavine njegova sina Salomona, jer će se raspasti na dva dijela već za vrijeme Salomonova sina Roboama. Uzrok je u tome što ni Salomon ni Roboam nisu bili odani Jahvi onako kako je to bio kralj David (1 Kr 11,1-13; 14,21-24; 15,3). Niz nevjernih kraljeva s ponekim izuzetkom nastavio se te je Davidovo kraljevstvo u političkom smislu potpuno propalo odvođenjem naroda u babilonsko progonstvo. Međutim svi ti nesretni događaji, koliko god teški, potvrdili su žilavost Izraelove nade. Iako je Davidovo kraljevstvo propalo, nije propala nada u njegovu obnovu (Popović 2015, 195). Na kraju Druge knjige o kraljevima ta nada izražena je podatkom da je unatoč svemu pomilovan judejski kralj Jojakin (2 Kr 25,27-30), što znači da je Davidova kraljevska loza sačuvana i da se još može očekivati njegov potomak, tj. Pomazanik, Mesija, koji će obnoviti Davidovo kraljevstvo.

5. Isus Krist – utjelovljena nada

Za mnoge biblijske likove može se reći da su donositelji i likovi nade, ali Krist je sama *naša nada* (1 Tim 1,1). Govor o nadi u svim njezinim aspektima u kršćanskoj Bibliji ima svoju puninu u Isusu Kristu. Tako je i sa sadržajem nade, koja povezana s prethodno navedenim starozavjetnim likovima i nadom koja je Isus Krist.

5.1. Isus i Davidovo kraljevstvo

Prvi naziv za Isusa Krista koji nalazimo već u prvoj rečenici Novog zavjeta jest Sin Davidov (Mt 1,1). Osim toga nalazimo još više od dvadeset drugih mjesta gdje se Isus naziva Sinom Davidovim ili se na drugi način govori o njihovoj povezanosti.¹³ To govori da je ispunjenje nade u Isusu Kristu sadržajno snažno povezano s mesijanskom idejom obnove Davidova kraljevstva.

Već u navještenju Isusova rođenja, kako to opisuje evanđelist Luka, anđeo Gabrijel među ostalim kaže Mariji: »Evo, začet ćeš i roditi sina i nadjenut ćeš mu ime Isus. On će biti velik i zvat će se Sin Svevišnjega. Njemu će Gospodin Bog dati prijestolje Davida, oca njegova, i kraljevat će nad domom Jakovljevim uvijek i njegovu kraljevstvu neće biti kraja« (Lk 1,31-33).

Jasno je da se ta riječ o Isusu kao kralju na Davidovu prijestolju nije ispunila u očekivanim povijesno-političkim kategorijama jer njegovo »kraljevstvo nije od ovoga svijeta« (Iv 18,36). Krist (Mesija) naviješten je i očekivan. Naviještena su i njegova djela. Ali način na koji je došao dogodio se izvan svih očekivanja – utjelovljenjem Božjeg Sina. Tako i u onomu što je najavljeno i očekivano imamo nešto neočekivano što postaje temelj novog razumijevanja ispunjenja svih Božjih obećanja. Prema tome, ispunjenje nade nije ispunjenje samo onoga što je očekivano, nego otvorenost i onom neočekivanom (Šarčević 2001, 105).

U dobro poznatom prizoru kada dvojica učenika na putu za Emaus susreću uskrslog Isusa, a da nisu znali da je to on, govoreći što se u Jeruzalemu događalo tih dana kažu: »A mi se nadasmo da je on onaj koji ima otkupiti Izraela« (Lk 24,21). Ono čemu su se nadali od Isusa kao »proroka silna na djelu i na riječi pred Bogom i pred svim narodom« (Lk 24,19) nije ispunjeno i njihove riječi zvuče kao jadikovka (Fisichella 2001, 62). Međutim, kada ga na koncu prepoznaju u lomljenju kruha, njihova se perspektiva mijenja. Sjećaju se kako im je putem

¹³ U Novom zavjetu Isus se naziva Sinom Davidovim ili nekim drugim izrazom istoga sadržaja na sljedećim mjestima: Mt 1,1; 9,27; 12,23; 15,22; 20,30.31; 21,9.15; 22,42-45; Mk 10,47.48; 12,35; Lk 1,32.69; 18,38.39; Iv 7,42; Rim 1,3; 2 Tim 2,8; Otk 5,5.

gorjelo srce dok im je njihov iznenadni suputnik otkrivao Pisma i tumačio im što u njima, počevši od Mojsija i svih proroka, ima o njemu (Lk 24,27).

Evandelist Luka na tom mjestu ne donosi detaljno Isusovo tumačenje Pisma, ali kasnije u Djelima apostolskim apostol Pavao u sinagogi u Antiohiji Pizidijskoj govori 'riječ utjehe za narod' (Dj 13,15.16-41), koja bi po svom sadržaju mogla odgovarati upravo onomu što je Isus govorio na putu za Emaus.¹⁴ U tom govoru, kada dolazi do Davida, Pavao donosi Božje svjedočanstvo: »Nadoh Davida, sina Jišajeva, čovjeka po svom srcu, koji će ispuniti sve moje želje« (Dj 13,22) i nastavlja: »Iz njegova potomstva izvede Bog po svom obećanju Izraelu Spasitelja Isusa« (Dj 13,23). Prema tome je Davidov potomak definiran kao onaj koji u potpunosti ispunjava sve Božje želje. Isus ponajprije ispunjava sve Božje želje jer je potpun odan Ocu. On je ljubljani Očev sin i u potpunosti vrši Očevu volju.

No, uzmemo li u obzir da je navedena rečenica iz Dj 13,22 kompilacija triju starozavjetnih tekstova (Ps 89,21, 1 Sam 13,14 i Iz 44,28), primjećujemo da se izraz 'ispuniti sve moje želje' izvorno nalazi u Iz 44,28 i odnosi se na perzijskog kralja Kira za kojega Jahve kaže: »Ja govorim Kiru: 'Pastiru moj!' I on će sve želje moje ispuniti govoreći Jeruzalemu: 'Sagradi se!' i Hramu: 'Utemelji se!'« U tom kontekstu sadržaj 'svih Božjih želja' odnosi se na obnovu porušenog Jeruzalema i jeruzalemskog Hrama nakon babilonskog progonstva iz kojeg je Kir oslobodio Židove i naredio im da se vrati u svoju zemlju. Ta političko-religiozna povijesna pozadina poslijesužanjske obnove pokazatelj je temeljne i stalne Božje želje da se obnovi ono što je porušeno i u konačnici sve učini novim.

Umjesto obnove Davidova kraljevstva u političkom smislu Isus je propovijedao kraljevstvo Božje, koje donosi opću obnovu života s posebno istaknutom nadom za siromašne, potlačene i sve ljude koji su u bilo kojem smislu na ovom svijetu uskraćeni u dobrima koja su potrebna za sretan zemaljski život. Nada o kojoj u tom smislu govorimo ne ispunjava se jednokratno ili jednom zasvagda, nego kao proces približavanja i rasta kraljevstva Božjega među ljudima. Zato je u Isusovim prispodobama o Kraljevstvu snažno izražena ideja rasta, poput sjemena bačena u zemlju (Mk 4,26-29), zrna gorušičina (Mt 13,31-32; Mk 4,30-32) ili kvasca koje čini da cijelo tijesto uskisne, tj. naraste (Mt 13,33; par. Lk 13,20-21). Kao što je David postupno postao kralj svih dvanaest plemena Izraelovih, tako i kraljevstvo Božje napreduje dok »Bog ne bude sve u svemu« (1 Kor 15,28).

¹⁴ Isto se može reći za Stjepanov govor u Dj 7,1-53.

Jedinstvo naroda koje je ostvareno u Davidovu kraljevstvu bilo je privremeno, ali dovoljno da postane trajna slika koja upućuje na krajnji cilj zajedništva svega Naroda Božjega. U tom smislu molitva Isusova 'da budu jedno' (Iv 17,2-23) najusrdnija je njegova molitva Ocu za njegove učenike koja se proteže i na sve one koji će na njihovu riječ povjerovati (Iv 17,20). Jedinstvo kao sadržaj molitve znači da se radi o nečemu što još nije u potpunosti ostvareno, ali je konstitutivna oznaka Kristovih vjernika. Riječ je, naravno, o jedinstvu koje se ne postiže nikakvim nasilnim izjednačavanjem. To je jedinstvo Duha koje se čuva svezom mira (Ef 4,3) i slikovito se uspoređuje s jedinstvom tijela s mnogo udova (1 Kor 12,12-14) koje ne dokida međusobne razlike, nego ih usklađuje. Jedinstvo o kojem je ovdje riječ nije utapanje posebnosti u bezobličnu masu, nego istinsko ostvarenje svake pojedine osobe i naroda u svim životnim odnosima, kojima je temelj odnos s Bogom u Kristu.

5.2. *Isus i dovršetak Mojsijeva djela*

Jedan od najpoznatijih biblijskih tekstova u kojima se povezuju Isusov i Mojsijev lik svakako je onaj iz Knjige Ponovljenog zakona, gdje Mojsije kaže: »Proroka kao što sam ja, iz tvoje sredine, od tvoje braće, podignut će ti Jahve, Bog tvoj: njega slušajte!« (Pnz 18,15). Te riječi mogu se shvatiti u odnosu na proroke općenito, a ne samo na jednog točno određenog proroka. Poruka bi u tom slučaju bila ta da će kroz cijelu povijest Bog podizati proroke koji će usmjeravati narod pravim putem Božjih zapovijedi. Ipak iz novozavjetne perspektive u tom naviještenom proroku, koji će biti kao Mojsije, prepoznat je jedan jedinstven lik, tj. Isus Krist, kako izričito nalazimo u Petrovu i Stjepanovu govoru u Dj 3,22 i 7,37. Uz to, zapovijed 'njega slušajte' iz Pnz 18,15 navodi se u riječima glasa iz oblaka u opisu Isusova preobraženja u svim trima sinoptičkim evanđeljima (Mt 17,5; Mk 9,7; Lk 9,35) kada se Isus pred trojicom odabranih učenika koje je odveo na jednu goru preobrazio, a u njegovu društvu pojavili se Mojsije i Ilija.

U Lukinu opisu toga događaja navodi se da su Mojsije i Ilija razgovarali s Isusom »o njegovu Izlasku, što se doskora imao ispuniti u Jeruzalemu« (Lk 9,31). Riječ 'izlazak' (grč. ἔξοδος) neizbježno asocira na izlazak izraelskog naroda iz egipatskog ropstva pod Mojsijevim vodstvom. U kontekstu Lukina opisa Isusova preobraženja Isusov izlazak imao se ispuniti u Jeruzalemu. Shvatimo li glagol ispuniti (grč. πληροῦν) u odnosu na sve što će se s Isusom dogoditi u Jeruzalemu, onda on obuhvaća ne samo njegovu muku, smrt i uskrsnuće nego i uzašašće (Fitzmyer 1981, 800). Isusovo djelo na zemlji dovršeno je upravo njegovim uzašašćem na nebo, gdje sjedi zdesna Bogu (Mk 16,19; Mt 26,24;

Lk 22,69; Dj 7,56; Rim 8,34; Kol 3,1; Heb 1,3; 10,12; 1 Pt 3,22). Prema tome, Isus u društvu s Mojsijem objavljen je kao onaj koji dovršava nedovršeno Mojsijevo djelo. Mojsije je izveo narod iz egipatskog ropstva i vodio ga kroz pustinju, ali ga nije uveo u Obećanu zemlju. To sada na nov način i u novim kategorijama dovršava Krist.

U svom djelovanju on se kao 'prorok poput Mojsija' pokazao u cjelovitoj brizi za narod s posebnim osjećajem za one koji su potlačeni i marginalizirani. Ali istodobno Isus Mojsija u svemu nadilazi (Iv 1,17). To se posebno vidi upravo u događaju preobraženja u kojem nakon glasa s neba koji predstavlja Isusa kao svoga ljubljenog sina, kojega treba slušati, Mojsije i Ilija nestaju i Isus ostaje sam (Mk 9,8; Lk 9,36). Taj prizor izgleda kao da su i jedan i drugi završili svoju povijesnu ulogu, ali povijest još traje i njezin se smisao konačno ispunjava u Isusu Kristu.

5.3. Isus Krist ispunjava Božja obećanja dana Abrahamu

Usto što je nazvan Sinom Davidovim, Isus je na početku Novog zavjeta nazvan i sinom Abrahamovim, koji je naveden kao polazna točka za Isusovo rodoslovlje (Mt 1,1). Time je istaknuta Isusova pripadnost narodu čija povijest započinje Abrahamovim pozivom i odlaskom u Obećanu zemlju, a dolazi do svoga vrhunca upravo u njemu – Isusu Kristu. Stoga je Isusovo rodoslovlje formulirano kao nabranje njegovih predaka, a ne njegovih potomaka, kako je to češće slučaj u starozavjetnim rodoslovljima (Popović 2006, 566).

Sukladno tomu, obećanje velikoga Abrahamova potomstva ispunjeno u Kristu ne promatra se više kao produkt bioloških rađanja i ne odnosi se samo na jedan etnički ili nacionalno definiran narod, nego u to potomstvo ulazi svatko tko povjeruje u Isusa Krista. U Poslanici Galaćanima (3,16) apostol Pavao koristi se činjenicom da se riječ potomstvo (grč. σπέρμα) nalazi u gramatičkoj jednini, a ne u množini, te, premda je riječ o zbirnoj imenici, izvodi u ovom slučaju zaključak kako je Abrahamovo potomstvo kojemu je Bog dao obećanja sam Krist (Vidović 2022, 107). Tako su obećanja Abrahamovu potomstvu zapravo dana Kristu i u njemu ispunjena.

Potom Pavao pojam Abrahamova potomstva proširuje na sve koji su Kristovi kako bi svi koji u Krista vjeruju bili prepoznati kao Abrahamovi, odnosno Kristovi baštinici: »Ako li ste Kristovi, onda ste Abrahamovo potomstvo, baštinici po obećanju« (Gal 3,29). U samom Isusu Kristu i svima koji u njega vjeruju ispunjeno je Božje obećanje Abrahamu da će mu dati veliko potomstvo, a to potomstvo onda prima u baštinu i obećanje zemlje.

Ali kao što je nova kategorija ispunjenja obećanja potomstva, tako je i s obećanjem zemlje. Ona se ne ograničava na neki određeni teritorij, nego se odnosi na cijeli svijet. Završetci sinoptičkih evanđelja gdje se donose posljednje Isusove riječi njegovim učenicima jasno izražavaju univerzalnost Isusove poruke. U Evanđelju po Mateju Isus kaže: »Dana mi je sva vlast i na nebu i na zemlji« (Mt 28,18) te šalje svoje učenike da »učine njegovim učenicima sve narode« (Mt 28,19). U Evanđelju po Marku Isus šalje učenike riječima: »Pođite po svem svijetu i propovijedajte evanđelje svemu stvorenju« (Mk 16,15). A u Evanđelju po Luki poziva se na ono što je pisano o Kristu te kaže: »i u njegovo će se ime propovijedati obraćenje i otpuštenje grijeha po svim narodima počevši od Jeruzalema« (Lk 24,47). Marko i Luka opisuju kako je Isus nakon svojih posljednjih riječi bio uznesen na nebo i sjeo zdesna Bogu (Mk 16,19), a dok je uzlazio blagoslivljao je svoje učenike (Lk 24,5-51).¹⁵

Tu također vidimo kako ispunjenje obećanja zemlje prelazi čak i granice fizičkoga prostora. Apostol Pavao u Rim 4,13 tvrdi kako je Abraham na temelju vjere dobio obećanje da će postati baštinik svijeta (grč. κόσμος), a pisac Poslanice Hebrejima jasno kaže da se obećanje dano Abrahamu ispunjava u nebeskoj domovini (Heb 11,13-16)

Na više mjesta u evanđeljima također se govori o Abrahamu kao baštiničku vječnog života. Abraham, Izak i Jakov prikazani su kako sjede za stolom u kraljevstvu nebeskom, gdje će im se pridružiti mnogi spašeni s Istoka i Zapada koji imaju vjere (Mt 8,11; Lk 13,28). U prisposobi o siromašnom Lazaru i bezosjećajnom bogatašu (Lk 16,19-31) Lazar se nakon smrti nalazi u krilu Abrahamovu, dok se bogataš muči u paklu. U raspravi sa saducejima o uskrsnuću mrtvih Isus kao argument da se o uskrsnuću govori i u Tori, koju su saduceji jedinu priznavali kao svetopisamski autoritet, navodi Božje predstavljanje Mojsiju u gorućem grmu: »Ja sam Bog Abrahamov, Bog Izakov i Bog Jakovljevi« (Mt 22,32; par. Mk 12,26; Lk 20,37). Premda su u tom trenutku i Abraham i Izak i Jakov već odavno umrli, predstavljajući se njihovim imenima, Bog pokazuje da su oni u njemu živi.

¹⁵ Za razliku od ostalih sinoptičkih evanđelja Matej ne govori izričito o Isusovu uzašašću na nebo, nego naglašava Isusovu prisutnost s njegovim učenicima sve do svršetka svijeta. Ipak, Evanđelje po Mateju sadrži Isusovu eshatološku besjedu (24,1 – 25,46) u kojoj se govori o njegovu drugom dolasku, što podrazumijeva i njegov prethodni odlazak s ovog svijeta. Evanđelje po Ivanu također ne opisuje Isusovo uzašašće, ali ga spominje, posebno u obraćanju Mariji Magdaleni: »Ne zadržavaj me, jer još nisam uzašao Ocu. Nego idi mojoj braći i reci im: 'Uzlazim Ocu svojemu i Ocu vašemu, Bogu svojemu i Bogu vašemu'« (Iv 20,17). Vidi također: Iv 3,13; Iv 6,62; 7,33-34; 8,21. Ivan također na svoj način govori i o drugom Kristovu dolasku: Iv 14,1-3; 5,28-29; 6,39-40.44.54.

Promjena kategorije poimanja Obećane zemlje iz točno određenog teritorija u kraljevstvo nebesko nipošto ne znači da je sva ljudska nada prenesena u transcendentnu sferu i da je uzaludna svaka zemaljska nada u bolji život. Isus je propovijedao radosnu vijest blizine kraljevstva Božjega na zemlji i pozivao na obraćenje koje se sastoji u tome da se vrednote toga kraljevstva žive već sada i ovdje. Kao mjerilo posljednjeg suda u dobro poznatoj prisposobi u Mt 25,31-46 istaknuta su osnovna djela ljubavi prema bližnjemu, a vršenje Božjih zapovijedi povezano je s idejom dobroga života na zemlji, bilo da je riječ o pojedincu bilo o čitavom narodu (Pnz 5,33; 30,15-16; Ps 1,1-3).

Ipak, nijedno ostvarenje zemaljske nade ne može izbjeći pitanja koja se tiču patnje, bolesti i, osobito, smrti jer ona ne dolazi svima kao Abrahamu, koji je preminuo »u sretnoj starosti – star i pun godina« (Post 25,8). Smrt pogađa i djecu i odrasle u bilo kojoj životnoj dobi, donoseći sa sobom bol i tugu za koju nije lako naći riječ utjehe. To su okolnosti koje sasvim razumljivo izazivaju krizu nade, koja se u kršćanskom poimanju može nadvladati jedino vjerom u umrlog i uskrslog Isusa Krista u čijem ćemo uskrsnuću imati sudioništvo. Tako se tugovanje onih koji vjeruju treba razlikovati od tugovanja onih »koji nemaju nade« (1 Sol 4,13).

Drugim riječima propovijedanje kraljevstva Božjega, koje se približilo i koje je među nama (Lk 17,21), usmjereno je prema eshatološkom času kao točki u kojoj se susreću i zemaljska i nebeska nada. Povezanost toga časa s posljednjim sudom kojim predsjeda Krist, koji će ponovno doći, upravo je ono što svakom čovjeku postavlja zahtjev da svoj zemaljski život u praktičnom smislu uskladi s očekivanjima *blažene nade* Kristova dolaska u slavi.

5.4. Isus i stvaranje

Dok opis stvaranja svijeta na početku Biblije počinje bez govora o tome što je bilo prije stvaranja, u Novom zavjetu nalazimo više mjesta gdje se govori o Božjem naumu koji je postojao prije postanka svijeta. I svaki put riječ je o Kristu. U njemu se ostvaruje dovršenje koje Bog očekuje od svojeg stvorenja (Fisichella 2001, 69). On je imao slavu kod Oca prije negoli je svijeta bilo (Iv 17,5). Otac ga je ljubio prije postanka svijeta (Iv 17,24). U njemu (Kristu) izabrani smo prije postanka svijeta (Ef 1,4). U njemu je sve stvoreno... On je prije svega (Kol 1,16-17). Milost u Kristu dana nam je prije vremena vjekovjećnih (1 Tim 1,9). On je predodređen prije postanka svijeta, a očitovao se na kraju vremenâ (1 Pt 1,20).

O Kristovoj predegzistenciji govori se i u Proslovu Evanđelja po Ivanu (Iv 1,1-18), a o tome svakako govori i Isusova izjava: »Zaista, zaista, kažem vam:

prije negoli Abraham posta, ja jesam» (Iv 8,58) kao i njegovo retoričko pitanje: »Sam ga David zove Gospodinom. Kako mu je onda sin« (Mk 12,37; Mt 22,45; Lk 20,44).

Spoznaja o Kristovu postojanju prije postanka svijeta plod je iskustva vjere u njegovo uskrsnuće. Budući da je svojim uskrsnućem Isus Krist 'probio' granicu smrti i otvorio put prema vječnosti, logično je da je probijena i granica vremena koju izražava onaj početak kojim počinje stvaranje neba i zemlje u Post 1,1. Evanđelja ne bilježe puno Isusovih referenci na stvaranje. Tek dva doslovna citata i to oba u kontekstu rasprave o otpuštanju žena. Svoje sugovornike Isus podsjeća: »Zar niste čitali: 'Stvoritelj od početka muško i žensko stvori ih'« (Mt 19,4=Post 1,27; Mk 10,6) i u nastavku »Stoga će čovjek ostaviti oca i majku da prione uza svoju ženu; i dvoje njih bit će jedno tijelo« (Mt 19,5 = Post 2,24; par. Mk 10,6). Usto valja spomenuti implicitnu referencu na Post 2,2-3 u tvrdnji »Subota je stvorena radi čovjeka, a ne čovjek radi subote« (Mk 2,28).

Međutim, za našu temu važniji je jedan drugi tekst koji je također na svoj način povezan sa stvaranjem, a to je Isusova referenca na Nou i opći potop, koji unatoč tomu što se radi o kazni za zlo koje se nagomilalo na zemlji, nosi snažnu poruku nade u novi početak. Isus spominje Nou u kontekstu svoje eshatološke besjede u Mt 24,37-39 (Lk 17,26-27) ističući iznenadnost svoga drugoga dolaska, koji će biti »kao u dane Noine«, kada su ljudi živjeli svojim životom i ne sluteći da će se dogoditi nešto poput potopa. Mislili su da njihova egzistencija, bez obzira na način života nije ugrožena, i potop ih je uništio. Jasno je da Isus u ovom svom govoru ističe efekt iznenađenja i upozorava na stalnu budnost. No, spominjanje Noe nije samo podsjećanje na potop koji je sve odnio nego i na pravednika po kojem je svijet spašen. Isus poziva na budnost i pripravnost na njegov dolazak, koja se ostvaruje vršenjem njegovih riječi kao što je Noa sve činio onako kako mu je Bog naredio (Post 6,22). A Isusove riječi neće nikada uminuti, pa ni onda kada nebo i zemlja umine (Mt 24,34).

Stvarnost koja dolazi kad iščezne ovo staro nebo i zemlja izjednačena je sa samim Kristovim drugim dolaskom i naziva se *novim nebom* i *novom zemljom* (2 Pt 3,13; Otk 21,1)¹⁶ u kojima, za razliku od poslijepotopnog svijeta, više neće biti ni trunke ikakva zla. Tako je konačna biblijska poruka nade navještaj sigurne pobjede dobra nad zlom i poziv na dioništvo u toj pobjedi koja se ostvaruje u Kristu.

¹⁶ Vidi također: Iz 65,17; 66,22.

Zaključak

Cilj ovoga rada bio je predstaviti jedan kršćanski biblijski narativ o nadi koji se temelji na Božjoj ljubavi prema njegovu stvorenju i manifestira u čitavoj povijesti spasenja koju nalazimo u Starom zavjetu i Novom zavjetu. Istaknuli smo nekoliko likova u toj povijesti bez kojih ne bismo mogli razumjeti koja se Božja obećanja i očekivanja ispunjavaju u Isusu Kristu i što mi od njega očekujemo.

Abraham, Mojsije, David, i, prije njih Noa, likovi su u čijim se životima manifestira Božje djelovanje kroz obećanje, oslobođenje, blagonaklonost i ljubav prema čovjeku koja ostvaruje svoju puninu u Isusu Kristu. Ljubav koja je jedini razlog Božjeg stvaranja svijeta dinamična je stvarnost koja 'nikad ne prestaje' a ima svoj vrhunski izraz ispunjenja u rečenici »Uistinu, Bog je tako ljubio svijet te je dao svoga Sina Jedinorođenca da nijedan koji u njega vjeruje ne propadne, nego da ima život vječni« (Iv 3,16). Vjera u tu ljubav temelj je kršćanske životne nade u svim njezinim elementima koji se mogu zapaziti u svim dijelovima Svetog pisma.

Iz kršćanske, tj. novozavjetne perspektive svi tijekovi nade slijevaju se u Krista, koji jedini ispunjava ono za čim svekolika ljudska nada teži. Kršćanska nada ne ispunjava se samo kao završetak nekog procesa koji raznim, pa i krivudavim putovima, vodi određenom željenim cilju, nego je to nada koja je neodvojiva od zajedništva s Bogom u Kristu.

Popis literature

- Benedikt XVI. 2008. *Spe salvi. U nadi spašeni. Enciklika o kršćanskoj nadi* (30. XI. 2007.). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Grgić, Miljenka. 2019. Životinje – Božje blago, a ne hrana ljudi. Zoologija u Post 1 i njezini imperativi. *Crkva u svijetu* 54/3: 315-340.
- Čatić, Ivica. *Načinimo čovjeka...* (Post 1,26) Antropološki naglasci u Post 1,1-2,4a. *Diacovensia* 19/2: 171-213.
- Fisichella, Salvatore R. 2001. Nada pak ne postiđuje. U: Nediljko Ante Ančić i Nikola Bižaca (ur.). *Kršćanska nada na početku novoga stoljeća. Zbornik radova međunarodnog teološkog skupa KBF-a u Splitu*, 61-74. Split: Crkva u svijetu.
- Fitzmyer, Joseph A. 1981. *The Gospel According to Luke (I-IX)*. New York: Doubleday.
- Franjo LS. 2015. *Laudato si'.* Enciklika o brizi za zajednički dom (24. V. 2015.) Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Franjo SNC. 2024. *Spes non confundit. Bula proglašenja Redovnog jubileja godine 2025.* (9. V. 2024.). U: <https://ika.hkm.hr/novosti/bula-proglasenja-jubileja-2025-spes-non-confundit-2/> (pristupljeno 29. VII. 2025.).

- Kuschel, Karl-Josef. 1995. *Abraham. Sign of hope for Jews, Christians, and Muslims*. New York: Continuum.
- Moltmann, Jürgen. 2009. Teologija nade nekad i sad. *Bogoslovska smotra* 79/2: 207-221.
- Papinska biblijska komisija. 2022. »Što je čovjek?« (Ps 8,5). *Putovanje kroz biblijsku antropologiju*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Pardon, Đurica. 2014. *Zemlja: dar, kušnja i zadaća. Biblijska teologija zemlje u Knjizi Postanka 1 – 11*. Zagreb: Glas Koncila.
- Popović, Anto. 2006. Jesus and Abraham in the Context of Luke's Genealogy (Lk 3:23-38). *Bogoslovska smotra* 76/3: 551-572.
- Popović, Anto. 2012. Torah – Pentateuh – Petoknjižje. Uvod u knjige Petoknjižja i u pitanja nastanka Pentateuha. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Popović, Anto. 2015. *Povijesne knjige*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Ska, Jean-Louis. 2005. *Il libro sigillato e il libro aperto*. Bologna: EDB.
- Ska, Jean-Louis. 2010. U znaku duge. Biblijski izvještaj o potopu (Post 6 – 9). *Služba Božja* 50/3: 273-290.
- Šarčević, Ivan. 2001. Kršćanski razlog nade – odgovor na čovjekovo traženje smisla života. U: Nediljko Ante Ančić i Nikola Bižaca (ur.). *Kršćanska nada na početku novoga stoljeća. Zbornik radova međunarodnog teološkog skupa KBF-a u Splitu*, 95-115. Split: Crkva u svijetu.
- Tadić, Ivan. 2001. Fenomen i obzorje nade. U: Nediljko Ante Ančić i Nikola Bižaca (ur.). *Kršćanska nada na početku novoga stoljeća. Zbornik radova međunarodnog teološkog skupa KBF-a u Splitu*, 20-45. Split: Crkva u svijetu.
- Vidović, Marinko. 2022. *Abrahamov lik u Poslanicama Galaćanima i Rimljanima. Uzor Božjega načina postupanja*. Split: Crkva u svijetu.